

ПРОБЛЕМА ЦИКЛІЗАЦІЇ В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті виокремлено три найпоказовіші для поезії Шевченка види художньої циклізації – поетична книга, ліричний цикл, поема-цикл, розглянуто принципи їхньої організації. Простежуються зміни у способі поєднання творів в ансамбль у прижиттєвих виданнях “Кобзаря” (1840 р., 1860 р.); на прикладі ліричних циклів “Давидові псалми”, “В казематі”, “Молитва” продемонстрована оригінальність утілення цього жанру у творчості Шевченка; наведено аргументи на користь доцільності уточнення жанру поеми “Царі” як поеми-циклу.

Ключові слова: циклізація, цикл, поетична книга, ліричний цикл, поема-цикл, жанр, ансамбль літературних творів.

Nina Chamata. Cyclization in Taras Shevchenko's poetic works

The paper singles out and analyzes the structure of the three types of cyclization most peculiar of Taras Shevchenko's poetry, namely the collection of poetry, the lyrical cycle and the cyclic poem. It also traces the developments in compiling principles typical of “Kobzar” editions brought forth during the poet's life (1840, 1860). Basing on the lyrical cycles “The Psalms of David”, “In the Casemate” and “Prayer”, the author demonstrates the original usage of this genre in Shevchenko's oeuvre, and argues that the poem “The Tsars” should be considered a cyclic poem.

Key words: cyclization, cycle, collection of poetry, lyrical cycle, cyclic poem, genre, literary corpus.

Під термінами цикл, циклізація (від гр. κύκλος – коло) у літературознавстві звичайно розуміють об'єднання за певним принципом (жанровим, тематичним, спільністю персонажа, хронотопом та ін.) групи творів. У статті розглянуто особливості формування трьох найпоказовіших для поезії Шевченка видів художньої циклізації 1) поетичної книги, 2) ліричного циклу, 3) поеми-циклу.

1. *Поетична книга* – складений та озаголовлений автором ансамбль самостійних поетичних текстів, що має втілити цілісну систему авторського світобачення того періоду творчості, який книжкою репрезентований. Отже, ідеться про комплекс певною мірою організованих в особливий контекст творів. За життя Шевченка з'явилися друком лише дві його поетичні книжки. Ще два

задуми лишилися нереалізованими. Історія формування книжок (виданих або задуманих), як і історія текстів творів, що ввійшли або мали ввійти до них, ґрунтовно досліджена шевченкознавцями-текстологами [див. зокрема: 1]. Завдання цієї статті – з'ясувати принципи компонування, котрі застосовував Шевченко у своїх книжках.

Першою спробою циклізації в Шевченковій творчості був “Кобзар” 1840 р., який став першою модерною репрезентацією української словесності в європейському культурному просторі ХІХ ст. Це означає, що спосіб групування й порядок розташування поезій у книжці відповідали літературним нормам доби й водночас унаочнювали основний на цей період творчості автора її жанрово-тематичний репертуар. Прикметно, що визначальну роль у внутрішній організації “Кобзаря” 1840 р. відігравав тематичний принцип – найактуальніший на середину ХІХ ст. спосіб поєднання літературних творів у художню цілість. Книжка відкривалася програмовим віршем “Думи мої, думи мої...”, за ним стояв тематично близький вірш “Перебендя”, героями яких виведено творчі особистості з їхніми пошуками і проблемами. Наступні три поезії – “Катерина”, “Тополя”, “Думка – Нащо мені чорні брови...”, належачи до різних жанрів (поема, балада, “думка”), написані на тему жіночої недолі. Три останні твори “Кобзаря” 1840 р. – послання “До Основ'яненка”, поеми “Іван Підкова” й “Тарасова ніч” розробляли історичну тематику. Є всі підстави думати, що участь друзів Шевченка, насамперед Є. Гребінки, у підготовці книжки була значною [1, 12-15].

Через арешт 1847 р. поетові не пощастило реалізувати задумане ним видання “другого Кобзаря”. Знаючи про Шевченків намір умістити в ньому свої надруковані твори та приблизно уявляючи зміст книжки, не маємо жодних відомостей про принципи, за якими планувалось її будувати. Цензура перешкодила випуску підготованої поетом 1859 р. книжки “Поезія Т. Шевченка. Том первый”, що репрезентувала його дозасланчий доробок. Відома нині частина рукопису дає змогу припустити, що автор бачив у ній доповнене видання “Кобзаря” 1840 р. Про це свідчить той самий порядок подачі творів на початку рукопису, що й у публікації 1840 р. Поряд із розширенням змісту за рахунок доданих поезій, варто завважити новий момент, який збирався запровадити Шевченко в організації майбутньої книжки, – появу окремих рубрик, куди мала потрапити частина нововведених текстів. Ідеться про ліричний цикл “Давидові псалми” та розділ “Отрывки из неоконченных и утраченных штук”. “Кобзар” 1860 р., у котрий через цензурні обмеження трансформувався задум книжки “Поезія Т. Шевченка. Том первый”, складений, як і “Кобзар” 1840 р., за жанрово-тематичним принципом; однак, на відміну від ранішого видання, домінує в ньому жанрове групування творів. Після двох, надрукованих і в “Кобзарі” 1840 р. засадничих для Шевченкової творчості віршів “Думи мої, думи мої...” та “Перебендя”, тут уміщено три балади (“Тополя”, “Утоплена”, “Причинна”), чотири об'єднані спільним заголовком “думки”, послання “До Основ'яненка”, шість поем, цикл “Давидові псалми”. Авторським жанровим заголовком виокремлено лише одну групу (“Думка”). Послідовність текстів усередині поемної групи виявляє її поділ на твори історичної (“Іван Підкова”, “Тарасова ніч”, “Гамалія”) та соціально-етологічної (“Катерина”, “Наймичка”) проблематики. Останнє місце “Гайдамаків” серед поем свідчить про усвідомлення Шевченком складної синкретичної природи жанру епопеї. Фінальна позиція “Давидових псалмів” узгоджувалася з поширюваною в поезії ХІХ ст. тенденцією компонування книжки, згідно з якою видання завершували твори духовного змісту, а починали його елегії, на відміну від збірок ХVІІІ ст., що мали зворотний жанровий порядок [3, 64].

На завершальній стадії підготовки “Кобзаря” 1860 р. до друку поет збирався поставити на його початку присвяту – вірш “Марку Вовчку”, проте через цензурні купюри відмовився від ідеї вводити твір до корпусу книжки. Отже, склад і розташування творів у “Кобзарі” 1860 р. виказують продуману структурованість книжки. Хронології в подачі текстів автор не дотримувався. На жаль, цензурні утиски, життєві негаразди, рання смерть не дали змоги Шевченку підготувати книжку, яка б повноцінно репрезентувала весь його поетичний доробок. Читач дістав порівняно адекватне уявлення про ідейно-тематичну й мотивно-образну системи Шевченкової поезії тільки з “Кобзаря” 1867 р.

2. *Ліричний цикл* – поетичний жанр (за іншими визначеннями – поліжанрова структура), що постає внаслідок свідомо здійсненого автором групування творів у художню єдність, зафіксовану наявністю авторського заголовка та усталеністю тексту в кількох його подачах (звичайно публікаціях). Завдання циклу порівняно із книжкою вужче: утілити авторське ставлення переважно до однієї із проблем, одного з аспектів буття [6, 5]. Різні способи ліричної циклізації здавна існували у фольклорі та літературі. З ліричних циклів складається народна обрядова поезія. Циклічний характер має елегійна лірика поетів Стародавнього Риму, зокрема Овідія. Як ліричні цикли можна розглядати віршові композиції Данте й Шекспіра, деяких романтиків, зокрема Гейне й Байрона. У дошевченківській українській літературі приклад циклізації на жанрово-тематичній основі – поетична збірка Г. Сковороди “Сад божественних пісень”. Утвердження в європейській поезії першої половини XIX ст. ліричного циклу як самостійної жанрової форми дослідники співвідносять із руйнуванням жанру романтичної поеми, убачаючи тут “процеси, що стикалися: посилення переривчастості повістування, зникнення сюжетно-композиційної єдності – у поемі, виникнення сюжетно-тематичних та асоціативних зв’язків між окремими віршами, прагнення підпорядкувати всі частини циклу одному суб’єктивно-асоціативному началу – у ліричному циклі” [5, 399]. Одна з головних особливостей циклу – самостійність творів, що до нього входять і котрі можуть функціонувати як естетичне явище поза контекстом. Водночас завдяки контексту, що постає внаслідок співвіднесеності творів, котрі складають цикл, реалізується відповідна до авторського задуму повнота художнього змісту окремого твору.

У Шевченковій поезії під жанрове визначення ліричного циклу підпадають три об’єднані авторським заголовком групи творів – “Давидові псалми” (1845), “В казематі” (1847), “Молитва” (1860). Відповідно до типологічних рис жанру склад кожного із циклів та послідовність творів усередині них установив сам Шевченко, до того ж у циклі “В казематі” така послідовність закріплена авторською нумерацією, у циклі “Давидові псалми” – номерами обраних для переспіву псалмів, порядок яких фіксується числовим наростанням. Ліричні цикли Шевченка подають різні моделі жанру, демонструючи розмаїтість принципів його компонування.

Перший Шевченків ліричний цикл “Давидові псалми” був і першим в українській поезії досвідом цієї структури. Переспівуючи Псалтир, поет продовжив давню світову, зокрема й вітчизняну, традицію віршової інтерпретації сакрального тексту. Ураховуючи універсальність змісту й засобів художнього вираження, закладених у Псалтирі, Шевченко у своїх наслідуваннях бачив передусім можливість узагальненого втілення власних думок і переживань суспільно-політичного характеру, що вирували в його свідомості в період “трьох літ” і безпосередньо виявилися в зображенні української реальності в інших написаних ним перед “Давидовими псалмами” творах 1843–1845 рр. Для переспіву Шевченко обрав десять псалмів. Кожен із них оснований на громадянських мотивах (національних, історичних, соціальних). Виклад у

більшості псалмів орнаментується викривальним пафосом. У доборі псалмів для наслідування, отже, у формуванні авторського контексту (власного, індивідуального ряду тематично споріднених віршів) виявилася притаманна циклу як одному з видів групування творів концептуальність авторського задуму. Вдавшись до переакцентування деяких смислових моментів, ампліфікації та редукції змісту окремих фрагментів першотексту, поет “створив прозору паралель Єрусалим – Україна”, уникнувши прямих виходів на українську історію та сучасність [2, 260]. Серед найактивніших чинників, що забезпечують співвіднесеність віршів у циклі, отже, єдність теми, – густа насиченість текстів наскрізними мотивами та образами, більшість яких укладено в опозиційні пари на основі протиставлень добра / зла, правди / кривди. І. Даниленко завважила рамковий елемент у побудові “Давидових псалмів” – “найтісніший діалогічний зв’язок” завершального в Шевченковому переспіві 149-го псалма зі псалмом 1-м [2, 267] – форму, характерну для структури багатьох циклів (її бачимо й у композиції циклу “В казематі”).

Спостереження дослідників, що звернення поетів, для яких цикл не був поширеним жанром, до цієї структури незрідка пов’язано “з переломом, коли з’являється необхідність зробити підсумки та / або переглянути звичний погляд на світ, а нове світосприймання ще тільки виробляється” [6, 9], може бути підтверджене обставинами виникнення та змістом другого Шевченкового циклу “В казематі”. Написаний в екстремальних умовах у казематі Третього відділу в Петербурзі під час очікування вироку у справі Кирило-Мефодіївського братства, цей цикл – складніша від “Давидових псалмів” структура, що репрезентує зрілий етап становлення жанру. Тут Шевченко використав новий спосіб організації поезій в ансамбль – принцип опорних віршів. Із тринадцяти оригінальних творів, що склали цикл “В казематі”, опорних п’ять: “Згадайте, братія моя...”, “Мені однаково, чи буду...”, “Н. Костомарову”, “В неволі тяжко, хоча й волі...”, “Чи ми ще зійдемося знову?”. Усі вони належать до медитацій та рефлексій ліричного героя-поета й пов’язані з осмисленням його життєвих реалій. Решта творів віддає переживання автора опосередковано – через суголосні його настроям самотності, знедоленості картини, образи, ситуації із сучасного українського життя та минувшини, природно поєднуючись в одному сюжетному полі з першою групою віршів у рамках загальної теми суспільно-історичної драми поневоленої України. Властива циклу “В казематі” співвіднесеність поезій за аналогією лише раз порушена віршем “Садок вишневий коло хати...”, що змістом та емоційно-стилістичним ладом протистоїть основному корпусу творів: поставлений у точку золотого перетину, він утілює ідилічний образ вимріяної Шевченком батьківщини.

У циклі “В казематі” унаочнилися прикметні для поезії 1840-х рр. новітні тенденції у формуванні жанру – поєднання в рамках циклу ліричних та ліро-епічних творів із рівновагою або домінуванням одного з первнів. У Шевченковому циклі, беззаперечно, домінує ліричне начало. Його перевага передусім забезпечена центральним місцем особи ліричного героя-поета в сюжеті ансамблю, закріпленим уже згаданими опорними віршами (два з них складають композиційне обрамлення) та суб’єктивно-асоціативним підходом до розміщення творів. Цикл “В казематі” взірцевий у плані повноти реалізації характерних для літератури середини ХІХ ст. типологічних ознак цього жанру, адже твори, які до нього входять, об’єднані спільним заголовком та присвятою, мають порядкову нумерацію, розгалужену систему смислових скріп – повторюваних образів та лейтмотивів. Свідому орієнтацію поета на структурні особливості циклу засвідчує також факт появи через два з половиною роки після створення основного корпусу ансамблю заспівного

вірша “Згадайте, братія моя...”, котрий разом із віршем “Чи ми ще зійдемося знову?” його обрамили.

Своєрідну форму об’єднання віршів ситуацією прохально-молитовного звернення до Бога Шевченко застосував у своєму третьому ліричному циклі “Молитва”. Об’єктами молінь поета із проханням покарати або дарувати милість стають різні суспільні верстви та групи – “царі”, “трудящі люди”, “чисті серцем”, “злочинчающі”, “доброзичливі”, сам поет і “всі <...> вкупі на землі”. Три вірші, котрі складають цей цикл (точніше мініцикл), мають спільний заголовок, у “Більшій книжці” записані поспіль із графічними відступами між текстами (як багаточастинний твір) і становлять собою варіації на ту саму тему. Однак на відміну від циклу “В казематі”, в якому варіативний розвиток загальної теми набув у кожному творі індивідуального сюжетно-структурного вирішення, у віршах циклу “Молитва” він відбувається на основі спільних для всіх трьох повторюваних із певними відмінностями мотивно-образного та композиційно-стилістичного блоків, що кореспондують між собою по горизонталі та вертикалі за принципами аналогії чи контрасту. Надзвичайна щільність організованого так текстового ряду, попри самостійність кожного вірша, що входить до циклу, дала змогу наочно втілити в ньому помічену багатьма дослідниками неоднозначність світосприймання Шевченка останніх років життя, “діалогізм” (Л. Плющ) у його підходах до розв’язання проблеми подолання зла на землі.

3. *Поема-цикл* – структурний різновид ліро-епічної поеми, сюжет якої не базується на одній фабульній основі, а виходить із кількох оформлених у самостійні епізоди – композиційні частини твору логічно не пов’язаних між собою фабул, підпорядкованих спільній темі. Входження в літературу жанру поеми-циклу стало наслідком зміни співвідношення від 1850-х рр. ліричного та епічного первнів у циклічних утвореннях на користь епічного. Шевченко написав одну поему-цикл, яка отримала редакторський заголовок “Царі”. Авторська назва в автографах “Малої книжки” та “Більшої книжки” відсутня (поет відкладав озаголовлення твору, імовірно, через те, що у ближчій перспективі реальність його проведення через цензуру, отже, і публікації була нульовою). Ю. Івакін звернув увагу на рядки вступу до “Царів” в автографі “Малої книжки”, які, на його думку, свідчать про те, що автор відразу мав намір не обмежуватися викладом однієї історії, тобто поема задумувалася як циклічна структура: “А я трохи згодом / Захожуся коло царів / Та *штилем* високим / Розмалюю помазаних” [4, 79; 7, 421-422]. Суттєвих відмінностей у принципах організації твору між редакціями “Малої книжки” та “Більшої книжки” немає. Поема складається з побудованих у формі звернення автора до Музи вступу й епілогу та чотирьох розповідних сюжетних епізодів центральної частини, кожен з яких – окрема історія із життя можновладців. У тексті “Малої книжки” частини поеми-циклу розмежовано графічними відступами, у “Більшій книжці” їх, за винятком вступу, ще й послідовно пронумеровано. Головний циклоутворювальний чинник у “Царях” – спільна для всіх її композиційних частин тема розвінчання освяченої церквою монархічної влади. Вона прямо декларується поетом у вступі, епілозі, авторських ремарках, що підсумовують епізоди центральної частини, а головне – утілена фабулами співвіднесених за аналогією епізодів – розповідями про моральні переступи і злочини канонізованих церквою правителів. Типова ознака циклічної побудови – насичене численними мотивно-образними перегуками композиційне обрамлення “Царів”.

Відкритість художньої системи Шевченкової творчості, її здатність абсорбувати новітні тенденції літературного поступу виразно відобразилися у зверненнях поета до циклічних структур.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бородін В. Т. Г.* Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи. 1840–1862. – К., 1969.
2. *Даниленко І.* “Давидові псалми” // *Шевченківська* енциклопедія: У 6 т. – К., 2012. – Т. 2.
3. *Дарвін М., Тюпа В.* Циклізація в творчестві Пушкіна: Опыт изучения поэтики конвергентного сознания. – Новосибирск, 2001.
4. *Івакін Ю.* Коментар до “Кобзаря” Шевченка. Поезія 1847–1861 рр. – К., 1968.
5. *Сапогов В.* Цикл // *Краткая* літературна енциклопедія. – М., 1975. – Т. 8.
6. *Фоменко І.* Поетика ліричного циклу. Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – Москва, 1990.
7. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003–2014. – Т. 2.

Отримано 31 березня 2015 р.

м. Київ